

JEZIKOVNA KULTURNA ZAVEST PRI POUKU MATERNEGA/PRVEGA JEZIKA

V prispevku razpravljamo o jezikovni kulturni zavesti kot tistem delu širše jezikovne zavesti, ki se nanaša na identifikacijsko vlogo jezika in kulturno zaznamovanost vsakega jezikovnega delovanja. Ta zavest se večinoma povezuje zgolj z abstraktno nacionalno identiteto ter se tudi pri sodobnem pouku jezika razvija v okviru t. i. (med)kulture zavesti in ne kot nujna sestavina sporazumevalne zmožnosti. Da bi osvetlili razmerje med širšo jezikovno zavestjo in jezikovno kulturno zavestjo, v prispevku zato najprej predstavimo tradicionalno razumevanje identitete in z njo povezane vloge jezika ter omejitve takega razumevanja, nato pa razmišljamo o povezavah med jezikom in kulturo, o različnih ravneh jezikovne kulturne zavesti ter o možnih modelih vključevanja jezikovne kulturne zavesti v pouk prvega jezika.

Ključne besede: jezikovna kulturna zavest, identifikacijska vloga jezika, ravni jezikovne kulturne zavesti, pouk prvega jezika

V zadnjih desetletjih postaja osrednji pojem jezikovnodidaktičnih razprav jezikovna zavest, vendar njeno pojmovanje v slovenskem prostoru ni enotno. Dolgo je prevladovalo povezovanje tega pojma z identitetno vlogo jezika, v zadnjih desetletjih pa se uveljavlja na funkcijskem jezikoslovju utemeljeno pojmovanje jezikovne zavesti kot zavestne rabe jezikovnih sredstev pri sporazumevanju v različnih govornih položajih.¹ Ta je med teoretiki jezikovnega pouka in v pedagoški praksi vse bolj razumljena kot nujni del sporazumevalne zmožnosti; zavest o identitetni vlogi jezika pa je predmet širše (med)kulturne vzgoje.

¹ Za jezikovno zavest, ki se nanaša na komunikacijsko vlogo jezika, se je v didaktiki tujega jezika na Slovenskem uveljavil tudi izraz *jezikovna ozaveščenost*.

Razlog za ločevanje ali celo izključevanje obeh vidikov jezikovne zavesti pri jezikovnem pouku je po eni strani v njegovi izraziti funkcionalni usmerjenosti, po drugi strani pa ga spodbuja tudi tradicionalno povezovanje jezikovne kulturne zavesti² le z nacionalno identiteto. V prispevku bomo zato najprej opredelili razumevanje identitetne vloge jezika in z njo povezane jezikovne zavesti, nato pa razmišljali o povezavah med jezikom in kulturo ter o možnih modelih vključevanja jezikovne kulturne zavesti v pouk prvega jezika.

1 Identitetna vloga jezika

Identitetno vlogo jezika Simona Bergoč opredeljuje kot tisti jezikovni potencial, prek katerega ljudje realiziramo medosebne odnose. Kot raziskovalni objekt je, kot pravi, postala zanimiva predvsem zato, ker »lahko jezik postane ne le simbol skupnosti (v trpnem smislu), pač pa tudi mobilizator skupinskega delovanja (v aktivnostnem smislu)« (Bergoč 2010: 13–14). Prav vlogo jezika kot bistvenega nosilca kolektivne nacionalne zavesti so v središče pozornosti večinoma postavljale razprave v evropskem prostoru.

Razlogov za njeno izpostavljanje je več, med najpomembnejšimi pa je, kot ugotavlja L. Čok (2009: 11), da je Evropa vedno bila celina nacionalnih držav ter da nacionalnih temeljev ne morejo zamajati niti sodobni integracijski procesi. Zato se moramo ob razmisleku o tem, kako razvijati jezikovno kulturno zavest, najprej vprašati, kakšen je bil v zadnjih desetletjih pogled na slovensko nacionalno identiteto in vlogo jezika v njej.

1.1 Tradicionalno pojmovanje nacionalnoidentitetne vloge jezika

Musek (1994: 22) nacionalno identiteto opredeljuje kot eno izmed skupinskih identitet, njeni elementi pa so pri t. i. kulturnih narodih³ številni realno bivajoči znaki, kot so skupni jezik, ozemlje, zgodovina, običaji, vera itn. Občutek identitete, povezan z vsakim od navedenih elementov, se oblikuje skozi »zavestne, še bolj pa zgodaj pridobljene in zato nezavedne kognitivne sheme, ki v posameznikovi samopodobi (njegovem 'jazu') povezujejo njega samega z bistvenimi potezami narodnostne skupine«. Obenem je posameznikova identifikacija z nacionalno skupnostjo celostna,

² Zaradi ločevanja med širšim pojmom jezikovne zavesti, ki se v sodobni didaktiki jezika nanaša predvsem na posameznikovo zavestno rabo jezika in jezikovnih sredstev med sporazumevanjem in ki na višjih ravneh ob zavesti o komunikacijski vlogi jezika vključuje tudi zavest o identitetni vlogi jezika, v prispevku zavest o identitetni vlogi jezika poimenujemo z izrazom *jezikovna kulturna zavest*.

³ V slovenskem prostoru je uveljavljena delitev na t. i. kulturne in politične narode. Zavest o združenosti in skupni pripadnosti se pri prvih opira na realno bivajoče znake, kot so skupni jezik, ozemlje, zgodovina, običaji, vera itn., in je obstajala neodvisno od države. Politični narodi pa so nastali na osnovi ideje kolektivne in individualne samoodločbe hkrati s t. i. nacionalno državo (prim. Rizman 1990).

tj. ne zgolj kognitivna, temveč tudi emocionalna in moralna. Muskova opredelitev tako nakazuje trojno večplastnost nacionalne identitete.

1. Nacionalna identiteta se oblikuje na podlagi različnih virov, ki so zavestni ali nezavedno pridobljeni. Določene elemente te identitete posameznik podeduje z rojstvom in jih sprejme v celoti, vendar jih lahko skozi socializacijske procese dopolnjuje, spreminja in preoblikuje (Hočevar 2004: 35).
2. Druga večplastnost nacionalne identitete izhaja iz njene celostnosti. Tako V. Mikolič (1999/2000: 176) pravi, da se s psihološkega vidika nacionalna identiteta pokaže kot izrazito večplasten pojav, ki ima kognitivno, čustveno-vrednotenjsko in aktivnostno razsežnost.
3. Končno je nacionalna identiteta sestavljena iz različnih elementov oz. nosilcev, med katerimi ima bistveno vlogo jezik. L. Čok (2009: 14) tako meni, da je med sredstvi, ki omogočajo prenos miselnih operacij in s tem najbolj vplivajo na oblikovanje kulturne izkušnje, najpomembnejši jezik. V. Mikolič (1999/2000: 174) pa se sklicuje na Fishmana, ki »na prvem mestu izpostavlja jezik kot naravno in nujno sestavino fizične in kulturne kolektivne tradicije, ki je kot tak pomemben pokazatelj etnične avtentičnosti«.

Iz navedenih opredelitev nacionalne identitete in posebne vloge jezika v njej je mogoče razbrati, da jo raziskovalci v slovenskem prostoru pojmujejo kot vsaj deloma prirojeno in nezavedno pridobljeno ter težko spremenljivo stališče. Oblikujejo jo na nacionalnoidentitetno vlogo jezika nanašajoče se kognitivne, čustveno-vrednotenjske in aktivnostne sestavine, zato se obravnava kot homogena in monolitna.

1.2 Omejitve tradicionalnega pojmovanja identitete

Kritična analiza takega stališča, ki jo je v slovenskem prostoru opravila predvsem S. Bergoč, razkriva, da iz njega izhajata dve zožitvi.

Prvo zožitev pomeni omejevanje identitetne vloge jezika le na odnos med nacionalno kulturo in nacionalnim jezikom, čeprav je posameznikova identiteta kompleksna in jo lahko opredeljujemo na številnih lestvicah vedenjske koherence.⁴ Vsaka od socialnih skupin, s katerimi se v določeni vlogi identificiramo, pa se definira tudi s pomočjo skupnega idioma komunikacije⁵ (Bergoč 2010: 36; Byram 2007: 6, 7). Pojem jezikovna skupnost se zato nanaša tako na nacionalno skupnost, ki se identificira prek knjižnega jezika, kot na vse druge skupnosti s svojo geografsko, socialno, starostno, časovno, funkcijsko, strokovno ... zaznamovano jezikovno različico. Jezikovne kulturne zavesti torej ne moremo omejiti le na nacionalnoidentifikacijsko vlogo najprestižnejše jezikovne različice. Čeprav knjižni jezik zaradi simbolne vloge

⁴ Prim. Bergoč 2010: 24–27 in Lemke 2003: 74.

⁵ Termin *idiom* je po S. Bergoč (2010) uporabljen kot nevtralen izraz za jezikovno različico na vseh ravneh (idialekte, narečja, knjižni jezik, sociolekte itd.).

ohranja osrednje mesto v razvijanju jezikovne kulturne zavesti, je treba upoštevati tudi identifikacijske vloge drugih oz. posebnih jezikovnih različic.

Druga zožitev tradicionalnega pojmovanja identitetne vloge jezika pa je v tem, da se jezikovna skupnost, jezikovna kultura in jezikovna zavest umeščajo le na abstraktno kolektivno raven, nevezano na konkretni govorni položaj. Toda prav od številnih kontekstualnih dejavnikov je odvisno, katera od identitet bo v določenem govornem položaju prevladala in kakšna bo jezikovna podoba govorčeve izjave, tj. znotraj katerih jezikovnih različic bo izbiral značilne sporazumevalne vzorce (miselne sheme, scenarije). Crystal (1997: 48) tako uvede pojem *kontekstualna identiteta*. Določajo jo vsi kontekstualni dejavniki, ki tako ali drugače vplivajo na samoumeščanje govorcev in jezikovno podobo njihovih izjav: od zunanjih okoliščin prek vrste govorne dejavnosti in prenosnika pa do koda, zvrsti ter tematike.

Identiteta je torej v izhodišču dinamična kognitivna kategorija, ki se oblikuje in izraža skozi odnos med posameznikom, kulturo in skupnostjo ob konkretnih sporazumevalnih dejanjih.⁶ Katera identiteta bo prevladala, je odvisno od konkretnega govornega položaja in njegovih sestavin. Prvi pogoj za učinkovito sporazumevanje sta zato izbira kontekstualno ustrezne jezikovne različice in zavest o tem, da prek jezika izražamo svojo družbeno vlogo ter stališča.

2 Jezikovna kulturna zavest pri jezikovnem pouku

Ozaveščanje o identitetni vlogi jezika se pri sodobnem jezikovnem pouku vključuje predvsem v razvijanje (med)kulturne zmožnosti oz. na raven (med)kulturnega sporazumevanja. Kot poudarja A. Saniei (2012: 10), ima namreč vsaka kultura svoja sporazumevalna merila. Naše sporazumevanje z ljudmi ciljne kulture je zato tem boljše, čim učinkoviteje opazujemo njena sporazumevalna merila in jih primerjamo s svojimi, če se od njih razlikujejo.

Vendar se kultura in kulturna zmožnost razumeta veliko širše kot zgolj v povezavi z jezikom. Če želimo razmišljati o razvijanju jezikovne kulturne zavesti pri pouku prvega jezika, moramo tako najprej razmisliti o njenem razmerju do splošne kulturne zavesti, ki izhaja iz zapletenega razmerja med jezikom in kulturo, nato pa tudi o razmerju med kulturno identiteto in zavestjo.

2.1 Kulturna zavest

Kulturna zavest se v didaktiki jezika navezuje na kulturo na splošno. Opredeljuje se bodisi kot najširši kontekst, znotraj katerega posameznik obstaja, razmišlja, vrednoti, presoja ustreznost in realnost, čuti in ima razmerja z drugimi,⁷ bodisi na

⁶ Posameznikova identiteta torej ni stabilna kategorija, temveč se oblikuje skozi diskurz, ki poteka v določenih zgodovinskih, družbenih in institucionalnih okoliščinah ter v povezavi z zanje značilnimi diskurzivnimi praksami (Hall 1996: 4–5, v Bergoč 2010: 27).

⁷ Kot kontekst npr. kulturo opredelujeta Craves (1996, v Saniei 2012: 10) ter Brown (2007, v Saniei 2012: 11).

podlagi temeljnih določilnic. Tako jo House idr. (2004: 15, v Osula in Irvin 2009: 37) opredeljujejo kot »motive, vrednote, prepričanja, identitete in interpretacije pomena pomembnih dogodkov, ki izvirajo iz skupne izkušnje članov določenega kolektiva in so se prenašale skozi generacije«.⁸

Kulturna zavest tako po eni strani pomeni razumeti, kako posameznikova kultura oblikuje njegove vrednote, vedênje, prepričanja in temeljne predpostavke. Kulturno ozaveščen posameznik upošteva, da nas je vse sooblikovalo kulturno okolje, iz katerega izhajamo, ter da to vpliva na naše interpretiranje sveta, sprejemanje samega sebe in naše odnose z drugimi. Po drugi strani pa kulturna zavest ob srečanju sogovorcev iz različnih kultur pomeni tudi razumeti razlike med seboj in ljudmi iz drugih dežel ali iz drugačnega okolja, še posebej razlike v stališčih in vrednotah.⁹

Oba vidika sta pomembna tudi s stališča pouka prvega jezika, saj se v zadnjem obdobju ob zunanji večkulturnosti pogosto opozarja na notranjo. Tako npr. Mirjana Ule Nastran (2005: 370) opredeljuje medkulturni dialog kot vsak dialog z ljudmi, ki pripadajo drugi kulturi ali mikrokulturi, tudi znotraj iste jezikovne skupnosti. Podobno razumevanje medkulturnosti v svojo opredelitev pojma *kulturen* vključita tudi Tomlison in Masuhara, saj ta pojem razlagata kot:

- a) nanašajoč se na celostnost načina življenja, značilnega za skupino ljudi, ki jih povezujejo skupne in razločevalne značilnosti, dejavnosti, prepričanja ali okoliščine (npr. avstralska kultura, arabska kultura, liverpoolska kultura);
- b) nanašajoč se na prepričanja in navade (vedenje) skupnosti ljudi, ki jih povezujejo enaka nagnjenja, vrednote, interesi in cilji (npr. pop kultura, nogometna kultura, vinska kultura). (Tomlison in Masuhara 2004, v Sanie 2012: 11.)

S stališča jezika kot temeljnega elementa kulture to pomeni, da sta posameznikova kultura in identiteta navzven izraženi v obliki bolj ali manj tipične vrste diskurza in z za izbrano vrsto diskurza bolj ali manj značilnimi jezikovnimi sredstvi. Pri tem izbira oblike v posameznem govornem položaju ni naključna, temveč je sodba o ustreznosti in pravilnosti odvisna od medsebojnih, sistemsko urejenih razmerij med vrstami diskurza in jezikovnimi sredstvi. V teh razmerjih pa odsevajo kulturne vrednote, stališča in norme, povezani z jezikom, njegovimi različnimi vlogami, različicami in sopomenskimi jezikovnimi sredstvi.

2.2 Razmerje med jezikom in kulturo

Kulturna zavest se torej v didaktiki (tujega) jezika večinoma nanaša na kulturo v najširšem pomenu, a se pri tem vsaj implicitno poudarja posebna vloga jezika,¹⁰ kar izhaja iz teorij o razmerju med jezikom in kulturo.

⁸ Podobno je na spletni strani *InterNations* kultura opredeljena kot (pogosto neizrečeni) standardi in (večinoma nezapisana) pravila, ki usmerjajo vedenje določene skupine in oblikujejo naša predvidevanja ter pričakovanja.

⁹ Prim. www.culturaldiversity.com.au.

¹⁰ M. Byram ugotavlja, da v veliki večini modelov (več)kulturne zmožnosti ni jasno opredeljeno razmerje med kulturo in jezikom. Pri tem se naslanja na ugotovitve Spitzberga in Changnona, ki sta analizirala številne modele medkulturne zmožnosti (Byram 2012: 6–7).

Najbolj znana je t. i. Sapir-Whorfova teorija, po kateri je posameznikov miselni svet neposredno odvisen od strukture jezika, ki ga (prvotno) govori, oz. od njegovih kulturno zaznamovanih temeljnih vzorcev, ki jih »v procesu inkulturacije in socializacije ponotranji« (Mikolič 1999/2000: 180). Ti vzorci so neločljivo povezani s kulturnimi normami določene družbe oz. naroda in za vsakega pripadnika skupnosti zato pomenijo kulturno sprejemljive oz. predvidljive možnosti, med katerimi lahko izbira pri rabi jezika.¹¹ V okviru temeljnih jezikovnih vzorcev in na podlagi kulturnih norm, ki se oblikujejo hkrati z njimi, človek oblikuje, sprejema in ubeseduje svoje razmišljanje.

Tako razmerje med jezikom in kulturo pa omenjeni avtorji bolj ali manj tesno povezujejo z nacionalno jezikovno skupnostjo. S tem ga postavljajo na abstraktno raven, zunaj konkretne govorne dejavnosti, ter ga dojemajo kot relativno nespremenljivo razmerje med homogeno kulturo in homogenim jezikom. Posledica takega razumevanja je tudi uveljavljeno ločevanje razvijanja sporazumevalne zmožnosti ter zavesti o komunikacijski vlogi jezika, neposredno vezani na posamezen govorni dogodek v konkretnih neposrednih okoliščinah, in kulturne zmožnosti, umeščene na abstraktno nacionalno raven.

Pri razmisleku o razmerju med jezikom in kulturo je zato glede na ugotovitve o raznovrstnosti identitet, ki jih posameznik kot govorec prvega jezika prevzema v različnih vlogah, o njihovi spremenljivosti ter ne zgolj kolektivnosti ustrežnejše izhajati iz ugotovitev Karen Risager (2006, v Byram 2012: 6), ki je to razmerje v okviru didaktike tujih jezikov analizirala s treh vidikov:

1. s sociološkega vidika, ki opazuje rabo jezika in njegovih različic v različnih kulturnih oz. družbenih kontekstih;
2. s psihološkega vidika, po katerem sta v življenju posameznika jezik in kulturna izkušnja neločljiva in za vsakega posameznika edinstvena;
3. z jezikovnosistemskega vidika, ki analizira in opisuje jezikovna pravila in sporazumevalna načela ter opazuje njihovo morebitno povezanost s kulturno določenimi vlogami in statusi.

Pri pouku prvega jezika je bil pri razmisleku o povezavi med jezikom in kulturo v ospredju predvsem prvi, družbeni kontekst. Njegovo vlogo je povzel Lemke (2003: 71), ki ugotavlja, da posameznik v ekosocialni skupnosti med drugim pridobiva organizacijske vzorce interakcije z drugimi skozi jezikovno rabo. Ob vsaki jezikovni dejavnosti tako z izbiro diskurzivnega vzorca drugim nakažemo, katero družbeno vlogo znotraj sistema smo prevzeli, ter pri sporazumevanju upoštevamo položaj, ki ga po svojem mnenju zavzemamo v sistemu družbene klasifikacije. Takšno, družbeno razmerje med jezikom in kulturo se je pri pouku prvega jezika poudarjalo zlasti v povezavi med izbiro socialno, geografsko, interesno, starostno, čustveno

¹¹ Tako si pridobi modele vseh realnih možnosti, ki jih ponuja njegov jezik. V okviru teh kulturnih vzorcev človek izraža svojo misel; in če hočemo te vzorce razumeti, moramo razumeti kulturo jezikovne skupnosti, v kateri ti veljajo (Whorf 1997: 443–446; Sapir in Whorf, v Južnič 1983: 160).

zaznamovanih različic jezika ter tipičnimi družbenimi konteksti in govorčevimi vlogami v njih. Na ta vidik se ne nazadnje navezuje načelo ustreznosti kot eno temeljnih sporazumevalnih načel in meril za vrednotenje jezikovne dejavnosti.

Vendar samo sociološki vidik ne more razložiti številnih vprašanj, npr. zakaj se posameznik kljub poznavanju konvencij odloči, da jih bo kršil. Nanje lahko odgovorimo šele, če upoštevamo psihološki vidik razmerja med jezikom in kulturo, ki ga je strnjeno predstavila M. Ule. Ta ugotavlja, da je za teorije in razlage kognitivne predelave sporočil značilna predstava o notranjih mentalnih reprezentacijah sporočil, ki jih dalje predelujejo naši kognitivni procesi, dokler ne pride do zavesti o pomenu sporočil in do naših odzivov nanje. Pri tem je najpomembnejši kognitivni proces kategorizacija oz. razvrščanje sporočil v našem mentalnem sistemu v različne skupine ali kategorije (Ule Nastran 2005: 55). Kategorizacija poteka po načelu stičnosti, podobnosti, bližine in je močno odvisna od naših predhodnih pričakovanj. Način, na katerega kategoriziramo svet, vpliva na to, kako razumemo sporočilo in kako nanj odgovorimo, pa tudi na to, kako delujemo v komunikacijski situaciji (Ule Nastran 2005: 54).

Po tej perspektivi so kognitivni procesi relativno neodvisni od jezika in socialne interakcije med ljudmi. Vendar pa, kot poudarja M. Ule, dejstvo, da kognitivni procesi predelave sporočil potekajo »v« posamezni osebi, ne preprečuje, da dinamika teh procesov ne bi izhajala iz širših procesov družbene organizacije pomenov in sporočil. Vsak družbeni in zgodovinski kontekst namreč na svoj način okvirja kognitivne procese ljudi, pri čemer osrednji medij ostaja jezik oziroma diskurzivna praksa (Ule Nastran 2005: 74). Socialno oziroma komunikacijsko naravo je torej mogoče pripisati celotnemu kognitivnemu procesu, tj. ne le zunanjemu (površinskemu) jezikovnemu izrazu misli, temveč tudi interpretaciji in oblikovanju odziva.

Tretji vidik razmerja med jezikom in kulturo je jezikovni (lingvistični) oziroma sistemski.¹² Tako npr. že Whorf poudarja, da se kulturne norme in jezikovni vzorci razvijajo sočasno, pri čemer predstavlja določeno omejitev jezik kot sistem in ne le naključna skupina norm (Whorf 1997: 443–446; Sapir in Whorf, v Južnič 1983: 160). Na pomen diskurzivnih vzorcev opozarja tudi Škiljan (1999: 165–209), ki pa hkrati z opredelitvijo trojne norme – lingvistične, sociolingvistične in pragmatične – povezavo med jezikovnim sistemom in kulturnimi vzorci oz. normami prenese še na raven posameznih jezikovnih elementov. Prav ta povezava v veliki meri določa njihovo vlogo v sistemu in njihovo mesto med drugimi sopomenskimi izraznimi možnostmi. Lemke (2003: 108) tako meni, da je v resnici ena pomembnih funkcij slovnice in besedja v tem, da dajeta udeležencem ključ za prepoznavanje vrste družbenega položaja, v katerem so se znašli.

¹² Nekateri avtorji, npr. Byram (2012: 6), sicer menijo, da sta za razpravo o razmerju med jezikovno in kulturno zavestjo pomembna le prvi in drugi vidik. Vendar se ti avtorji usmerjajo predvsem v pouk tujega jezika, kar pomeni, da opazujejo razmerje med jezikom in kulturo v kontekstu večkulturnosti (na makro ravni), lingvistični pogled pa povezujejo predvsem s slovnico, tj. s sistemsko opredeljeno vlogo posameznih jezikovnih elementov znotraj enega izmed uporabljenih jezikov.

Na podlagi tako opredeljenega razmerja med jezikom in kulturo lahko ugotovimo, da za razvito jezikovno kulturno zavest ne zadostujeta le sociolingvistično znanje in poznavanje kulturne zgodovine jezika, ki sta tradicionalno vključena v pouk prvega jezika. Jezikovna kulturna zavest poleg znanja vključuje tudi sociolingvistično analizo (vlogo in pomen jezika, jezikovnih različic in elementov v konkretnem družbenem kontekstu), samoanalizo (refleksijo o pomembnosti jezika in jezikovne identitete za posameznika) ter analizo izbranih jezikovnih sredstev, tudi v povezavi z njihovo kulturno določeno vlogo v jezikovnem sistemu.

2.3 Razmerje med jezikovno kulturno identiteto in zavestjo

Sprejemanje in spreminjanje elementov identitete poteka na različnih ravneh, od nezavednega prevzemanja do zavestnega in dejavnega oblikovanja. V. Mikolič (1999/2000) tako na podlagi posameznikove ravni zavedanja o lastni identiteti opredeljuje pojme *identiteta*, *pripadnost* in *zavest*.

Pojem *identiteta* je po avtoričinem mnenju med navedenimi pojmi najširši in ga lahko razumemo kot kakršno koli povezanost, pripadnost in istovetenje posameznika z jezikom in jezikovno oz. kulturno skupnostjo. Izraz *pripadnost* je mogoče razumeti kot lastnost posameznika, da pripada neki skupnosti, čeprav pri tem ne gre za njegovo zavestno odločitev oziroma opredelitev. Sestavljajo jo nezavedno pridobljene sheme, trditve, prepričanja, nereflektirana čustvena usmerjenost ter bodisi pasivnost bodisi trenutno, impulzivno odzivanje. Pojem *zavest* pa po V. Mikolič (1999/2000: 177) izraža zavestno identifikacijo.

Kadar v razpravi govorimo o jezikovni kulturni zavesti, zato mislimo na posameznikovo zavedanje, da v določeni sporazumevalni situaciji pripada določeni kulturni oz. družbeni skupnosti, na njegovo zavestno prevzemanje sporazumevalnih vlog, na zavedanje, da pri tem uporablja jezik izbrane skupnosti in ji izraža pripadnost tudi prek jezikovne dejavnosti. Znotraj tako pojmovane zavesti pa, kot ugotavljajo Bennett (1986, v Osula in Irvin 2003: 38), Barnett (1997: 65) in M. Byram (2012: 10–11), obstajajo različne ravni.

Na prvi ravni posameznik posveti pozornost razmerju med jezikom in kulturo na družbeni ravni, vplivu kulture na lastno jezikovno dejavnost in na kulturno zaznamovanost sistemsko urejenih razmerij med jezikovnimi elementi. Lastne jezikovne identitete in z njo povezanega načina svojega jezikovnega delovanja se torej zaveda, pri tem pa na svoj način gleda kot na najboljšo možnost. Kulturno zaznamovane razlike v jezikovni dejavnosti sprejema kot vir težav in teži k temu, da jih ignorira ali zmanjšuje njihov pomen. Jezikovni kulturni zavesti, ki temelji na egocentrističnem pogledu, ki dogajanje, mnenja ipd. vrednoti na podlagi stereotipnih meril in ne čuti potrebe po upoštevanju celostnega konteksta, lahko rečemo nekritična zavest.

Na drugi, kritični ravni pa zavest poleg zaznavanja kulturne zaznamovanosti zajema tudi analizo razmerij med jezikom in kulturo, zmožnost reflektirati te povezave v družbi, samem sebi in na sistemski ravni ter t. i. zavzetost ali občutljivost z zmožnostjo življenja. Razlike nam pri tem ne pomenijo le vira težav, temveč nanje gledamo tudi kot na prednost. Zato pri svoji jezikovni dejavnosti zavestno izbiramo najboljšo možnost glede na kontekstualne določilnice ter s tem zavestno prevzemamo določeno družbeno vlogo in zanjo značilen diskurz. Taka zavest temelji na kritično sprejetem znanju, vedanju, prepričanjih in neposredno ali posredno pridobljenih izkušnjah, na podlagi katerih je posameznik zmožen reflektirati svoje čustveno doživljanje, ga – kadar je potrebno – spreminjati in se odločati za ustrezno oz. odgovorno odzivanje.

3 Modeli vključenosti jezikovne kulturne zavesti v pouk prvega jezika

Pomen in vloga, ki ju pri pouku prvega jezika namenjamo razvijanju jezikovne kulturne zavesti, sta odvisna predvsem od tega, ali razlagamo sporazumevalno zmožnost v okviru funkcional(istič)nega, kulturnega ali kritičnega modela.¹³

1. Funkcionalistični model razume sporazumevanje kot neposredno in vsem na enak način dostopno povezavo besed in stavčnih oz. besedilnih vzorcev s pomenom. Glavni cilj jezikovnega pouka, ki sledi temu modelu, je učence usposobiti za razumevanje besedil v tipičnem govornem položaju, značilnem za vsakdanje sporazumevanje, za uporabo podatkov iz njih ter za tvorjenje razumljivih besedil v enakih govornih položajih. Jezik se obravnava kot sredstvo za sporazumevanje in doseganje funkcionalnih ciljev, zato je poudarek na praktični rabi jezika in vlogi jezikovnih sredstev v konkretnem govornem položaju, zanemarjena pa sta tako znanje o sistemski urejenosti kot odnosni oz. stališčni vidiki. Ker tak model ne vključuje identitetne vloge jezika, lahko ob njem govorimo le o jezikovni kulturni pripadnosti, ko učenci za sporazumevanje nezavedno izberejo določeno jezikovno različico.
2. Kulturni model je razumevanje sporazumevalne zmožnosti nadgradil z ugotovitvijo, da je jezik neločljivo povezan z (nacionalno) kulturo, da ga ta okvirja in bistveno določa. Pogoj za ustrezno jezikovno delovanje je zato poleg praktičnega obvladovanja sporazumevanja v tipičnih govornih položajih poznavanje svoje kulture, razumevanje, kaj v njej pomenijo posamezni pojmi, osebe, dogodki, dogajanja ..., pa tudi pozitivno stališče do nje. Na jezik se ne gleda več le kot na sredstvo sporazumevanja, temveč se upošteva tudi njegova simbolna vloga. Ob funkcionalnih in izobraževalnih ciljih, povezanih s komunikacijsko vlogo jezika, so zato poudarjeni tudi z narodnoidentitetno vlogo jezika

¹³ Različni modeli pismenosti oz. sporazumevalne zmožnosti so strnjeno opredeljeni v Vendramin 2005, Rupnik Vec in Kompare 2006 ter Hrzenjak 2004.

povezani izobraževalni (poznavanje kulture, še posebej književnosti, pa tudi zavest o pomenu in vlogi jezika kot temeljne sestavine kulturne in nacionalne identitete, o pomenu prelomnih dogodkov v zgodovini jezika, vlogi jezika v sodobni družbi ipd.) in odnosni/stališčni cilji (tj. oblikovanje kulturnih vrednot in pozitivnega stališča do lastne kulture, jezika). Ta model torej jezikovno kulturno zavest omejuje na nacionalno raven in jo obravnava nevezano na vsakokratni kontekst, zato se pri pouku jezika sporazumevalna zmožnost in jezikovna kulturna zavest razvijata ločeno, kot posebna vsebinska sklopa. Posledično jezikovna kulturna zavest ostaja večinoma na nekritični ravni, saj njena dekontekstualizacija onemogoča refleksijo o družbeni in kulturni zaznamovanosti vsakega jezikovnega delovanja, hkrati pa razmislek o nacionalnoidentifikacijski vlogi jezika omejuje predvsem na kognitivno sestavino.

3. Eno bistvenih vprašanj pouka prvega jezika v sodobnih razmerah tehnološkega razvoja, svobodnega pretoka informacij in večkulturnosti tako ostaja, kako učence kritično ozaveščati o kulturni določenosti vsega jezikovnega delovanja in o posameznikovi večidentitetnosti ter pri tem upoštevati večsestavinskost identitete. Zdi se, da to omogoča šele model kritične sporazumevalne zmožnosti, ki zmožnost sporazumevanja povezuje s kritičnim mišljenjem in ga umešča v družbeni, politični in kulturni kontekst (Graff 1995: 111, v Vendramin 2005: 76). To pomeni, da se sporazumevanje in širše jezikovno delovanje ne obravnavata več kot zgolj kognitivna spretnost in veščina, temveč kot kulturna in družbena praksa, ki ima vsaj toliko kot s kodom in veščinami opraviti z ideologijami, identitetami in vrednotami (prim. Vendramin 2005: 76).

Kritičen pogled na sporazumevanje pa nujno vključuje tudi kritično jezikovno zavest, saj prav ta bistveno prispeva k motiviranosti za razumevanje kulturnih sestavin jezikovnega delovanja, občutljivosti tako za neposredni kot družbeno-kulturni kontekst ter prepoznavanje kontekstualno določene identitete na podlagi izbrane jezikovne različice oz. sredstev, k upoštevanju emotivne razsežnosti jezikovnega delovanja, k razvijanju zmožnosti argumentiranja mnenj in sodb na podlagi jasno oblikovanih kriterijev (kar zahteva tudi razmislek o shematiziranih splošno sprejetih sodbah, stereotipih in predsodkih), zmožnosti avtorefleksije oz. metakognicije o lastnem miselnem procesu in korekcije lastnega razmišljanja ter k prizadevanju za družbeno in osebno odgovorno sporazumevanje.

4 Sklep

Pomena jezikovne identitete in identitetne zavesti se tudi pri sporazumevanju v prvem jeziku večinoma sicer zavemo, kadar prihaja do nesporazumov ob stikih z nosilci drugačnih jezikovnih identitet (pripadniki drugih socialnih skupin) ali ob pripisovanju »napačnih« vlog samemu sebi in svojim sogovorncem.¹⁴ Toda kulturno določeno je

¹⁴ Prim. Quappe in Cantatore 2005: 1.

vsako jezikovno delovanje, tudi tisto, ki poteka znotraj neke jezikovne skupnosti in pri katerem ne prihaja do nesporazumov. Prvi pogoj za ustrezno, učinkovito in etično odgovorno govorno dejavnost je zato zavest o kulturni določenosti lastnega jezikovnega delovanja, o svojih percepcijah, vrednotah, stališčih in pojmovanjih, ki jih izražamo in razbiramo prek jezika. Vendar ta pogoj sam po sebi ne zadostuje, potrebni so tudi pripravljenost, znanje in zmožnost, da se kritično opazujemo in se znamo živeti v drugačne okoliščine in sogovorce.

Pojmovanje jezikovne kulturne zavesti kot kontekstualizirane zavestne identifikacije z določenim jezikom tako postaja bistvena sestavina kritične sporazumevalne zmožnosti, ki si jo kot cilj zastavlja sodobni jezikovni pouk. Temeljno vprašanje didaktike jezika pa je, kako obe pri pouku večinoma ločeni sestavini dejansko povezati, tj. kako razvijanje jezikovne kulturne zavesti umestiti v razvijanje sporazumevalne zmožnosti in s tem poglobiti tako razumevanje lastne jezikovne rabe kot razumevanje identitetne vloge jezika.

Literatura

Barnett, Ronald, 1997: *Higher education. A critical business*. Buckingham: Open University Press.

Bergoč, Simona, 2010: *Slovenščina med Balkanom in Evropo*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

Byram, Michael, 2011: Language awareness and (critical) cultural awareness – relationships, comparisons and contrasts. *Language Awareness* 21/1–2. 5–13: <<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09658416.2011.639887>>. (Dostop 20. 8. 2013.)

Crystal, David, 1997: *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Čok, Lucija, 2009: Evropska dimenzija izobraževanja za dvojezičnost. *Izobraževanje za dvojezičnost v kontekstu evropskih integracijskih procesov*. Koper: Založba Annales.

Gomezil Mikolič, Vesna, 1999/2000: Povezanost narodne in jezikovne zavesti. *Jezik in slovstvo* 45/1. 173–185.

Grosman, Meta, 2010: Kakšne pismenosti potrebujemo za 21. stoletje. *Sodobna pedagogika* 61/1. 16–26.

Hočevnar, Kristina, 2004: *Stališča srednješolcev do slovenskega jezika*. Diplomsko naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje.

Hrženjak, Majda, 2004: Vsebinske opredelitve kulturne vzgoje med koncepti otroštva in kulture. *Šolsko polje* 15/3–4. 5–20.

InterNations: Cultural Awareness: <www.internations.org/magazine/cultural-awareness-15426>. (Dostop 3. 2. 2014.)

Južnič, Stane, 1983: *Lingvistična antropologija*. Ljubljana: FSPN, Dopisna delavska univerza Univerzum.

Kramsch, Claire (ur.), 2003: *Language Acquisition and Language Socialization. Ecological Perspectives*. London in New York: Continuum International Publishing Group.

Lemke, Jay L., 2003: Language development and identity: Multiple timescales in the social ecology of learning. Kramsch, Claire (ur.): *Language Acquisition and Language Socialization. Ecological Perspectives*. London in New York: Continuum International Publishing Group. 68–96.

Musek, Janek, 1994: *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Osula, Bromwell, in Irvin, Steve M., 2009: Cultural Awareness in Intercultural Mentoring: A Model for Enhancing Mentoring Relationships. *International Journal of Leadership Studies* 5: <<https://www.regent.edu/acad/global/publications/ijls/new/vol5iss1/home.htm>>. (Dostop 27. 2. 2014.)

Quappe, Stephani, in Cantatore, Giovanna, 2005: What is culture awareness anyway?: <<http://www.culturocity.com/pdfs/What%20is%20Cultural%20Awareness.pdf>>. (Dostop 23. 1. 2014.)

Rizman, Rudi, 1990: Nacionalna država kot sociološki problem. *Družboslovne razprave* 7/9. 82–91.

Rupnik Vec, Tanja, in Kompare, Alenka, 2006: *Kritično mišljenje v šoli*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.

Saniei, Andisheh, 2012: Developing Cultural Awareness in Language Instructional Materials. *International Conference of Language, Medias and Culture* 33. Singapur: IACSIT Press. 10–15.

Škiljan, Dubravko, 1999: *Javni jezik*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Ule Nastran, Mirjana, 2005: *Psihologija komuniciranja*. Ljubljana: FDV.

Vendramin, Valerija, 2005: Konceptualizacije pismenosti in razgradnja nekaterih s tem povezanih mitologij. *Šolsko polje* 16/1–2. 71–82.

Vogel, Jerca, 2007: Podoba zamejstva in pouk slovenskega jezika v slovenski srednji šoli. Košuta, Miran (ur.): *Živeti mejo*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 237–245.